

Чувпило Олександр Олександрович

доктор історичних наук, професор
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Майдан Свободи 4, 61022, Харків, Україна
Email: o.o.chuvpylo@karazin.ua
ORCID: 0000-0002-6763-2462

Чувпило Лідія Олександрівна

кандидат історичних наук, доцент
Інститут сходознавства та міжнародних відносин «Харківський
колегіум»
Проспект Любові Малої 4, 61039, Харків, Україна
Email: lidia.chuvpilo@gmail.com
ORCID: 0000-0002-1147-2244

**ГОРДІСТЬ ХАРКІВСЬКОЇ ТА СВІТОВОЇ ІНДОЛОГІЧНОЇ
НАУКИ (ПАМ'ЯТІ Д. М. ОВСЯНИКО-КУЛИКОВСЬКОГО)**

*«Мені здається, що на Землі вже ніколи не
з'явиться знавець прадавньої Індії, подібний
Д. М. Овсянико-Куликовському»
(П. Г. Ріттер)*

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, що в січні 2020 р. урочисто відзначив своє 215-річчя, дав світові чимало видатних учених і педагогів, що прославили Альма-матер на віки. Серед них особливе місце займає ординарний професор кафедри порівняльного мовознавства й санскриту Дмитро Миколайович Овсянико-Куликовський (1853–1920), серце якого перестало битися 100 років тому, 9 жовтня 1920 р., в Одесі. Це був єдиний такого роду індолог, який володів адіпракритом, пракритами (шаурасені-пракритом, магадхі-пракритом і махараштрі-пракритом), санскритом, палі, апабхрешами, нагаром, бенгалі, біхарі, маратхі, панджабі, кхарі болі, гінді й урду. Ні до, ні після нього, ніхто з лінгвістів-індологів не знав у сукупності стільки мов народів Індостану. Причому це стосується як індійців, так

і представників індологічної лінгвістики інших країн. На жаль, через низку причин, переважно ідеологічного й політичного характеру (так склалося, що під час Громадянської війни вчений в Одесі редагував газету денікінської армії «Южное слово»), ім'я Д. М. Овсяннико-Куликовського, якого з повним правом можна вважати генієм лінгвістичної науки, й дотепер ще мало відоме широкій науковій громадськості, а добре знайоме воно лише невеличкому колу вузьких фахівців, в основному санскритологів, яких у світі зовсім небагато. Тому, віддаючи данину видатним заслугам ученого перед вітчизняною й світовою індологією та орієнталістикою, ми стисло розглянемо найважливіші віхи життєвого й творчого шляху великого харківського та українського дослідника Індії.

Д. М. Овсяннико-Куликовський народився 23 січня (4 лютого) 1853 р. у м. Каховка Таврійської губернії (нині Херсонська область України) в дворянській родині. Середню освіту майбутній індолог здобув у Сімферопольській класичній гімназії, яку закінчив у 1871 р., а вищу – в тодішньому Новоросійському університеті, в Одесі, на історико-філологічному факультеті. 1876 р. він закінчив його зі ступенем кандидата, представивши кандидатський твір, в якому аналізувалася мова «Повісті минулих літ», і вже 1877 р. отримав запрошення працювати в Новоросійському університеті. Водночас, незабаром він був відправлений навчатися закордон, щоби підготуватися до викладання на університетській кафедрі порівняльного мовознавства й санскриту. Там молодий фахівець пробув п'ять років, навчаючись санскриту й займаючись перекладом і тлумаченням текстів вед і Зенд-Авести. Більшу частину часу він провів у Парижі, в Сорбонні, де разом зі санскритом вивчав і популярні тоді серед російських філологів-орієнталістів давньоперську, новоперську та давньоєврейську мови. Він доволі швидко опанував згадані мови, що навіть у той час вразило сучасників ученого, зокрема відомих харківських орієнталістів – санскритолога П. Г. Ріттера та його учня, арабіста А. П. Ковалівського, який сам знав 22 східні та європейські мови.

Повернувшись 1882 р. до Росії, Д. М. Овсяннико-Куликовський для одержання права приват-доцентури захистив у Московському університеті невелику за об'ємом роботу, присвячену ведійській міфології, під назвою «Розбір міфу про сокола, що приніс квітку Соми». Будучи відразу обраним у приват-доценти історико-філологічним факультетом і Радою Новоросійського університету, він уже з січня 1883 р. почав у ньому читання лекцій зі санскриту й порівняльної граматики санскриту й прадавніх іранських мов, а 1884 р. в Харківському університеті успішно склав іспит на ступінь магістра порівняльного

мовознавства й санскриту. Після цього 1885 р. захистив там же й магістерську дисертацію про виникнення та функціонування вакхічних культів. 1887 р., уже в Новоросійському університеті, вчений захистив дисертацію на ступінь доктора про культ вогню в індусів в епоху вед, і в тому ж році був призначений Міністерством освіти екстраординарним професором до Казанського університету. Звідти 1888 р. його перевели ординарним професором до Харківського університету, де вчений і працював до виходу у відставку в 1905 році.

У Харківському університеті він викладав на кафедрі порівняльного мовознавства й санскриту, яка веде свій початок із 1805 р. (у той час вона називалася кафедрою східних мов і порівняльного мовознавства). Тут Д. М. Овсяннико-Куликовський читав курси із порівняльної граматики, санскриту, загального мовознавства й психологічної критики словесних творів, які стали й темами його глибоких наукових досліджень. Вийшовши у відставку в зв'язку зі станом здоров'я, що різко погіршився, Д. М. Овсяннико-Куликовський з 1905 р. припинив свою індологічну й сходознавчу наукову діяльність, згодом зайнявшись у Петербурзі проблемами психології художньої творчості, а читання його лекційних курсів у Харківському університеті успішно продовжив П. Г. Ріттер.

Значна частина наукових і науково-популярних праць ученого присвячена історії стародавньої Індії, її віруванням і мовам. Так, його магістерська дисертація називалася «Досвід вивчення вакхічних культів індоєвропейської давнини в зв'язку з роллю екстазу на ранніх етапах розвитку громадськості». Її перша частина присвячена культу божества Соми в прадавній Індії за епохи вед. Вона була видана в Одесі 1883 р. в «Записках Новоросійського університету», а також як окреме видання. 1884 р. вийшли друком «Зачатки філософської свідомості в індусів», 1887 р. – «До історії культу вогню в індусів за епохи Вед», а 1889 р. в Парижі, французькою мовою, було опубліковано твір Д. М. Овсяннико-Куликовського, присвячений опису культу вогню в «Рігведі». 1892 р. з'явилися «Ведійські етюди», де містився великий матеріал про Індру й синів Адіті. У тому ж році наукова громадськість Російської імперії познайомилася зі статтею вченого, що була надрукована в журналі «Вестник Европы», про релігію індусів епохи вед, яка підсумовувала його багаторічні дослідження вед і ведизму.

Вивчаючи дані ведійських текстів, особливо понад тисячу гімнів найдавнішої писемної пам'ятки Індії – «Рігведи», які оформилися в єдиний збірник приблизно в XI–X ст. до н. е., Д. М. Овсяннико-Куликовський простежив просування індоарійських племен на схід

та освоєння ними долини Гангу, проаналізував їхній економічний і політичний розвиток, спробував виявити райони проживання індоаріїв, виділивши район нинішнього індійського штату Пенджаб, розглянув взаємини прибульців із місцевим населенням, вплив його релігійних уявлень на індоаріїв і навпаки, провів лінгвістичний аналіз «Рігведи» та інших ведійських збірників. При цьому головним предметом розгляду стали релігійні погляди індійців епохи вед та їхня міфологія.

Аналізуючи вірування ведійських племен, які склалися протягом тривалого проміжку часу, Д. М. Овсянико-Куликовський дійшов висновку, що ведизм або ведаїзм, являючи собою найдавнішу форму релігійної свідомості індусів, був такою ж великою релігією, як і брахманізм і буддизм, що виникли після нього. Він вважав ведизм релігійною системою на кшталт комплексу релігійних уявлень і відповідних їм культових дій, усередині якої виділялися різні вірування, але при цьому відзначив, що приблизно в 1000–800 рр. до н. е., він розклався, значно вплинувши на брахманізм та інші пізніші релігії й вірування.

Д. М. Овсянико-Куликовський звернув увагу на те, що для ведійської релігії був характерним політеїзм, який нагадував політеїзм стародавніх греків, – шанування величезної кількості богів і божеств, що відрізнялися антропоморфізмом. Індійці в епоху вед наділяли явища природи, а також богів, яким поклонялися, властивостями й рисами людини, її достоїнствами й недоліками. Разом із антропоморфізмом досить часто зустрічався й теріоморфізм, коли божество виступало в формі бога-тварини, зберігаючи при цьому свій нерозривний зв'язок із явищами природи. До богів зверталися з гімнами, які складали жерці, передаючи їх із покоління в покоління, доки вони не були зібрані в збірники, названі ведами. Серед них перше місце належало «Рігведі». Уважне вивчення її гімнів дало змогу досліднику провести класифікацію богів і зробити висновок, що центральна ідея ведизму, – це ідея культу й теософії культових божеств – Агні й Сомі.

Характерною ознакою богів було безсмертя. На думку вченого, безсмертні боги й богині – це явища природи, що були обожнені людьми. Їхнє безсмертя не обходилося без підтримки культу, а культ перебував у руках людей, які тим самим певною мірою були й охоронцями безсмертя богів. Божество начебто очікувало від смертних підтвердження й визнання свого безсмертя, як і інших його важливих атрибутів. Першоджерело безсмертя – священний вогонь Агні й священний напій Сом, що відігравали надзвичайно важливу роль у релігійній системі ведизму. До них люди зверталися з молитвами й приносили пожертвування. Молитву Д. М. Овсянико-Куликовський вважав

невід'ємною частиною культу, якому індуси надавали виняткового значення. Він підкреслював, що за епохи вед молитва ще не відділилася від культу. Сама по собі вона не дійшла б до божества й не могла б на нього належним чином впливати. Тому молитва на тому етапі розвитку індійського суспільства завжди поєднувалася з пожертуванням.

Основою культу вважався Агні, оскільки тільки з його допомогою люди посилали богам свої дарунки, а жертвне вогнище розглядалося як джерело безсмертя богів, які й досягали його завдяки Агні. Тим самим Агні виступав як сполучна ланка між богами й людьми. Спеціальне дослідження Д. М. Овсянико-Куликовський присвятив культу бога вогню, який походив від прадавньої уяви про вогонь як основу благополуччя домашнього вогнища, і був названий в «Рігведі» охоронцем домівки. На основі детального вивчення гімнів «Рігведи» він дійшов висновку, що необхідно розрізнати три священні вогні: вогонь домашній або родовий, вогонь общинний або сільський і вогонь союзний, тобто такий, що належав союзу племен. За своїм походженням вогонь ділився на земний, небесний, сонячний і вогонь блискавки. Про виняткове значення священного вогню в індусів свідчив словник епітетів Агні, складений Д. М. Овсянико-Куликовським (загалом він нарахував 831 епітет).

Культу бога священного п'яного напою – Сомі – відводиться багато місця в усіх індологічних працях Д. М. Овсянико-Куликовського. Об'єктом же спеціального дослідження він став у першій частині вже згаданого твору про вакхічні культу індоевропейської давнини, де порівнювалися вакхічні культу прадавніх індійців, іранців і греків. Автор звернув увагу на те, що Сом, як і Агні, вважався основою безсмертя богів. Хоча вживання інших спиртних напоїв ніяк не схвалювалося й навіть розглядалося як зло, люди, наслідуючи богів, прагнули випити священний безсмертний напій Сомі, вважаючи, що після його вживання, вони поєднуються з богами в єдине ціле. Аналізуючи етимологію імені Сом, Д. М. Овсянико-Куликовський дійшов висновку, що це той, хто вичавлює сік, і разом із тим те, що дає сік. Це й рослина Сом, з якої добувався п'яний напій, і саме божество цього напою, представлене у вигляді небесного жерця, що його виготовляв. Процедура видавлювання соку з рослини й виготовлення священного напою, докладно описана в гімнах «Рігведи», перетворювалася на священнодійство з елементами таїнства й містики. Хоча це був усього лише сік гірської рослини, змішаний з водою, кислим молоком і ячмінними зернами. Після бродіння виходив міцний п'яний напій, який обожнювався, йому приписувалися надприродні властивості.

Найважливішою умовою, за допомогою якого Сома отримував свою чудодійну силу й доводив людину до екстазу, був спів священних гімнів. У концепції екстазу, висунутої вченим, відзначалося, що спів гімнів, будучи причиною екстазу, у той же час був і результатом останнього. Говорячи про значення вживання Соми, Д. М. Овсянико-Куликовський відзначав, що вживання п'яного напою дало могутній імпульс подальшому розвитку психічної діяльності людей, оскільки він окриляв фантазію, розв'язував мовлення, сприяв установленню дружніх відносин між людьми, розвивав їхні поетичні, творчі й культурні інстинкти. Поклоніння напою він прирівнював до поклоніння вогню. Описуючи легенду про викрадення соколом у богів квітки Соми й передачі її людям, що нагадує давньогрецьку легенду про викрадення Прометеєм вогню, Д. М. Овсянико-Куликовський підкреслював, що індуси розрізняли Сому земного й Сому небесного, причому земний розглядався як втілення небесного. Він нарахував у «Рігведі» 40 епітетів Соми в 120-ти гімнах, звернених безпосередньо до нього, що свідчило про всеосяжний характер Соми, який втілював у собі функції й сили, властиві й іншим божествам. Він ототожнювався й порівнювався із сонцем, небом, землею, наділявся різними якостями, властивостями й символами, в тому числі й людськими; зображувався то у вигляді божества статевої любові, то у вигляді різних тварин, особливо бика. Це дало вченому привід уважати Сому своєрідним верховним божеством, наділеним безліччю найрізноманітніших якостей і функцій.

Підбиваючи підсумок, слід зазначити, що Д. М. Овсянико-Куликовський зробив великий внесок у вивчення релігій, культури, історії та мов стародавньої Індії. Багато його міркувань стосовно них не втратили свого значення і в наш час, а порушені вченим деякі важливі питання й дотепер залишаються спірними та очікують свого розв'язання. Наприклад, дискусійними залишаються такі проблеми: звідки індоарійські племена прийшли на територію Індостану, в якій його області вони з'явилися вперше, якими були прабатьківщина аріїв та рівень їхньої цивілізації, а також рівень цивілізації корінного населення давньої Індії, мови й писемність прадавніх індійців та іранців, що колись жили разом, утворюючи т. зв. «індоіранську спільноту», датування їхніх писемних пам'яток тощо.

Д. М. Овсянико-Куликовський був ученим-енциклопедистом, що володів багатьма східними та європейськими мовами. Глибина й розмаїтість його знань вражає. Дослідник був повністю відданий своїй справі, багато в чому випередив своїх російських і західноєвропейських колег, які тоді переважно обґрунтовували й виправдовували колоніалізм, відмовляючи в праві народам Південної Азії розвиватися вільно й самостійно. Праці вченого вигідно відрізняються відсутністю расових і релігійних

забобонів, прагненням дати глибокий науковий опис історії та культури прадавньої Індії, блискучим знанням її численних мов, скрупульозною роботою з оригінальними джерелами. Він мислив самостійно, глибоко й оригінально, вражає величезна ерудиція і широта інтересів дослідника. Д. М. Овсянико-Куликовський став одним із засновників прогресивного напрямку в орієнталістиці, представники якого виступали проти колоніалізму, засуджували расизм і масові злочини західноєвропейських держав по відношенню до місцевого населення в Азії, Африці та Латинській Америці.

References / Бібліографія

Chuvpylo, L. O. "Vyvchennia Indii v Kharkivs'komu universyteti (1805-1917 rr.)" U zb.: *Indiia: davnyina i suchasnist'*, вур. 1. Kyiv, 2003, s. 91-93. (In Ukrainian)

Чувпило, Л. О. "Вивчення Індії в Харківському університеті (1805-1917 рр.)" У зб.: *Індія: давнина і сучасність*, вип. 1. Київ, 2003, с. 91-93.

Ovsianiko-Kulikovskii, D. N. *K istorii kul'ta ognia u indusov v epokhu Ved.* Odessa, 1887. (In Russian)

Овсянико-Куликовский, Д. Н. *К истории культа огня у индусов в эпоху Вед.* Одесса, 1887.

Ovsianiko-Kulikovskii, D. N. *Kul't bozhestva «Soma» v drevnei Indii v epokhu Ved.* Odessa, 1883. (In Russian)

Овсянико-Куликовский, Д. Н. *Культ божества «Soma» в древней Индии в эпоху Вед.* Одесса, 1883.

Ovsianiko-Kulikovskii, D. N. "Osnovy vedaizma." V: *Sobranie sochinenii*, t. 6. Sankt-Peterburg, 1909, s. 172-231. (In Russian)

Овсянико-Куликовский, Д. Н. "Основы ведаизма." В: *Собрание сочинений*, т. 6. Санкт-Петербург, 1909, с. 172-231.

Ovsianiko-Kulikovskii, D. N. *Razbor vediiskogo mifa o sokole, prinesshem tsvetok Somy.* Moskva, 1882. (In Russian)

Овсянико-Куликовский, Д. Н. *Разбор ведийского мифа о соколе, принесшем цветок Сомы.* Москва, 1882.

Ovsianiko-Kulikovskii, D. N. "Religiia indusov v epokhu Ved." *Vestnik Evropy*, t. 4, 1892, s. 662-97; t. 5, 1892, s. 217-242. (In Russian)

Овсянико-Куликовский, Д. Н. “Религия индусов в эпоху Вед.” *Вестник Европы*, т. 4, 1892, с. 662-97; т. 5, 1892, с. 217-242.

Ovsianiko-Kulikovskii, D. N. “Syny Aditi.” *Zhurnal ministerstva narodnogo prosveshcheniia*, no. 12, 1892, s. 187-306. (In Russian)

Овсянико-Куликовский, Д. Н. “Сыны Адити.” *Журнал министерства народного просвещения*, № 12, 1892, с. 187-306.

Ovsianiko-Kulikovskii, D. N. “Vediiskie etiudy: Indra-viĉvarashani.” *Zhurnal ministerstva narodnogo prosveshcheniia*, ch. 3, 1891, s. 1-17. (In Russian)

Овсянико-Куликовский, Д. Н. “Ведийские этюды: Индра-виĉvarashani.” *Журнал министерства народного просвещения*, ч. 3, 1891, с. 1-17.

Ursu, D., Chuvpylo, O., Chuvpylo, L. “Ovsianyko-Kulykovskiy D. M.” *Shkhodnavstvo i vizantologiya v Ukraini v imenakh: biobibliografichnyi slovnyk*. Kyiv, 2011, s. 165-166. (In Ukrainian)

Урсу, Д., Чувпило, О., Чувпило, Л. “Овсянико-Куликовський Д. М.” *Сходознавство і візантологія в Україні в іменах: біобібліографічний словник*. Київ, 2011, с. 165-166.

Chuvpylo Oleksandr Oleksandrovych

Doctor in Historical Science, Professor
V. N. Karazin Kharkiv National University
4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine
Email: o.o.chuvpylo@karazin.ua
ORCID: 0000-0002-6763-2462

Chuvpylo Lidiia Oleksandrivna

Candidate of Historical Science, Associate Professor
Institute of Oriental Studies and International Relations «Kharkiv
Collegium»
Liubovi Maloi Avenue, 4, 61039, Kharkiv, Ukraine
Email: lidia.chuvpilo@gmail.com
ORCID: 0000-0002-1147-2244

**PRIDE OF KHARKIV AND WORLD INDOLOGY
(IN MEMORY OF D. N. OVSIANIKO-KULIKOVSKII)**